

O'ZBEKISTON JINOYAT QONUNCHILIGINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI: TARIXIY-HUQUQIY TAHLIL

Erkinboyev Fozilbek Zokirjon o'g'li

Navoiy Davlat Universiteti Tarix fakulteti,

tarix qo'shimcha davlat huquqi yo'nalishi 4- kurs talabasi

fozilbekerkinboyev@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15385650>

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston jinoyat qonunchiligining tarixiy taraqqiyot yo'li bosqichma-bosqich yoritib berilgan. Avvalo, jinoyat huquqining tarixiy ildizlari va qadimiy davrlardagi huquqiy normalar ko'rib chiqilgan. Sovet davri jinoyat qonunchiligining o'ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy-siyosiy tuzum bilan bog'liq jihatlari tahlil qilingan. Mustaqillik yillaridan keyingi tub islohotlar, demokratik tamoyillarga asoslangan yangi qonunchilik tizimi shakllanishi yoritilgan. Shuningdek, amaldagi jinoyat kodeksining evolyutsiyasi, xalqaro standartlarga moslashtirish jarayonlari huquqiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Jinoyat qonunchiligi, tarixiy-huquqiy tahlil, Sovet davri huquqi, mustaqillik, O'zbekiston jinoyat kodeksi, huquqiy islohotlar.

O'zbekiston hududida jinoyat qonunchiligining shakllanishi uzoq tarixiy ildizlarga ega bo'lib, bu jarayon ijtimoiy-iqtisodiy tuzilma, davlat boshqaruvining shakli va diniy e'tiqodlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Qadimiy davrlarda mavjud bo'lgan qabilaviy urf-odatlar jinoyat va jazo tushunchasining dastlabki ko'rinishlarini shakllantirgan. Bunda, jinoyatga javoban jamoa ichidagi murosaga asoslangan jazo choralarining qo'llanishi keng tarqalgan edi.

O'zbekiston hududida qadimdan turli davlatlar mavjud bo'lgan bo'lib, ularning har biri o'ziga xos huquqiy tizimga ega bo'lgan. Jumladan, Samarqand, Buxoro, Xorazm kabi tarixiy markazlarda qabul qilingan huquqiy me'yorlar jinoyatga oid masalalarni tartibga solgan. Temur tuzuklari (XIV asr) jinoyat va jazolash tizimi, shuningdek, ijtimoiy tartibni saqlashga doir qoidalarni o'z ichiga olgan edi¹.

Qadimgi So'g'd, Baqtriya va Xorazm davlatlarida qonunchilik yozma manbalar asosida emas, balki og'zaki urf-odatlariga tayangan. Jinoyat tushunchasi ko'proq mulkiy nizolar, shaxsga yetkazilgan zarar yoki ijtimoiy me'yorlarni buzish kabi holatlar bilan bog'liq bo'lgan. Bu davrlarda qonun bilan belgilangan rasmiy jinoyat kodekslari mavjud bo'lmagan bo'lsa-da, jamoaviy axloq va an'anaviy qadriyatlar muhim rol o'ynagan. Islom dini O'rta Osiyoga kirib kelganidan so'ng, shariat normalari asosida jinoyat va jazo institutlari shakllana boshladi. Shariat huquqida jinoyatlar hududiy, shaxsiy, va jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar sifatida tasniflanib, ular uchun belgilangan jazolar hadd, qisos va ta'zir kabi shakllarda ifodalanga². Masalan, o'g'rilik, tuhmat, zino kabi jinoyatlar uchun qat'iy jazo choralari ko'zda tutilgan bo'lib, bu jazolar ijtimoiy tartibni saqlash va ogohlantirish vositasi sifatida qaralgan. Shuningdek, Xorazmshohlar, Temuriylar va Buxoro amirligi davrida jinoyat huquqi amaldagi siyosiy va diniy hokimiyat ehtiyojlariga moslashtirilgan. Ayniqsa, Temuriylar davrida jinoyat uchun jazo faqat huquqiy javobgarlik emas, balki davlatga sodiqlikni ta'minlash vositasi sifatida qo'llanilgan. Bu davr qonunchiligida markazlashgan hokimiyat manfaatlarini himoya qilish ustuvor bo'lgan.

¹ Temur, Amir. Temur tuzuklari. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 1991.

² Abdullayev, A.A. Islom huquqi asoslari. Toshkent: O'zbekiston Islom Akademiyasi, 2004.

XIX asrning ikkinchi yarmida, Rossiya imperiyasi O'zbekiston hududini bosib olgach, rus imperiyasining huquqiy tartibi ham bosqichma-bosqich joriy etila boshladi. Bu jarayonda mahalliy urf-odatlar va islomiy huquq tizimi bilan rus qonunchiligi o'rtasida muayyan huquqiy dualizm shakllandi. Ayrim hududlarda mahalliy qozilar shariat asosida hukm chiqarishda davom etgan bo'lsa, boshqa hollarda esa imperiya qonunlari ustuvor bo'lib qolgan.

O'zbekiston hududida sovet jinoyat qonunchiligi 1924-yildan boshlab joriy etila boshlandi. Bu yil O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi sifatida tashkil topib, SSSR tarkibiga kiritildi. Jinoyat qonunchiligi SSSR umumittifoq qonunlariga asoslangan bo'lib, unda marksizm-leninizm mafkurasi asosiy huquqiy mezon sifatida belgilangan edi. Shuning uchun jinoyat tushunchasi ham, unga qo'llaniladigan jazo choralarining shakllanishi ham mafkuraviy g'oyalarga xizmat qilgan. 1926-yilda O'zbekiston SSR Jinoyat kodeksi qabul qilindi. Bu kodeks Moskvada ishlab chiqilgan umumiy model asosida mahalliy sharoitga moslashtirilgan edi. Ushbu hujjatda jinoyat ijtimoiy xavfli harakat sifatida belgilandi. Huquqiy yondashuv sinfiy kurash va proletariat diktaturasi manfaatlariga bo'ysundirildi. Bu degani, jinoyat deb baholanishi mumkin bo'lgan har qanday xatti-harakat avvalo siyosiy mezonlar asosida ko'rib chiqilgan.

1930–1950-yillar oralig'ida jinoyat qonunchiligi keskin repressiv tus oldi. Stalin boshchiligidagi siyosiy rejim davrida “xalq dushmani”, “aksilinqilobiy harakat” va “sabotaj” kabi keng va mavhum tushunchalar jinoyat sifatida talqin qilinib, ommaviy qamoqqa olishlar, surgunlar va qatl etishlar sodir bo'ldi. Jinoyat kodeksidagi 58-modda (RSFSR misolida) bu borada eng mashhur vositalardan biri bo'lib, O'zbekiston SSRda ham uning analoglari faol qo'llanilgan³.

1960-yilda O'zbekiston SSRning yangi Jinoyat kodeksi qabul qilinib, unda huquqiy normativlar nisbatan tizimli shaklga keltirildi. Ushbu kodeksda jinoyatlar quyidagicha tasniflangan edi: davlatga qarshi jinoyatlar, shaxsga qarshi jinoyatlar, mulkka qarshi jinoyatlar va ijtimoiy xavfsizlikka tahdid soluvchi boshqa harakatlar. Ammo, shunga qaramay, kodeksning tub mohiyatida sinfiy yondashuv saqlanib qolgan edi, bu esa sud-huquq amaliyotida odil sudlov prinsipi buzilishiga olib kelardi⁴.

Sovet davridagi jinoyat qonunchiligining yana bir xususiyati – bu jazolarning og'irligi va alternativaning kamligi bo'lgan. Ozodlikdan mahrum qilish jazosi eng ko'p qo'llanilgan chora hisoblangan. Repressiv yondashuv profilaktik emas, balki jazolovchi tizim ustunligini ta'minlab kelgan. Sovet qonunchiligida ijtimoiy xavfli odamsimonlik, g'ayriijtimoiy turmush tarzini olib borish, mehnatdan bo'yin tovlash kabi harakatlar ham jinoyat deb baholangan. Bu orqali hukumat jamiyat ustidan to'liq nazoratni saqlashga harakat qilgan. Ushbu davr jinoyat qonunchiligida inson huquqlari konsepsiyasi deyarli yo'q edi. Bunda jinoyat kodeksi repressiv apparatning bir qismi sifatida xizmat qilgan. Aynan shu sababli 1990-yillarda mustaqil O'zbekiston o'z qonunchilik tizimini tubdan isloh qilish zaruriyatiga duch kelgan. O'zbekiston 1991-yil 1-sentabrda mustaqillikka erishgach, davlat boshqaruvi, siyosiy tuzilma va huquqiy tizimda tub islohotlarni amalga oshirish zaruriyati tug'ildi. Bu islohotlar, eng avvalo, sovet mafkurasiga asoslangan huquqiy me'yorlardan voz kechish, inson huquq va erkinliklarini

³ Mavlonov, A. “Sovet totalitar tizimi va huquqiy repressiyalar.” Huquqshunoslik jurnali, №3, 2020.

⁴ Karimova, D. “O'zbekiston SSR Jinoyat kodeksi va ijtimoiy xavfli harakatlar mezonlari.” Yuridik fanlar axborotnomasi, №1, 2018.

ustuvorlikka aylantirish hamda demokratik huquqiy davlat asoslarini barpo etishga qaratilgan edi.

1994-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi mustaqil O'zbekiston jinoyat qonunchiligidagi ilk yirik qadam bo'ldi. Bu kodeks 1995-yil 1-apreldan boshlab amaliyotga tatbiq etildi. Yangi Jinoyat kodeksida jinoyat tushunchasi qayta ko'rib chiqildi: u endilikda "shaxs, jamiyat yoki davlat manfaatlariga qarshi qaratilgan, qonunda belgilangan xavfli harakat" sifatida belgilanib, avvalgi mafkuraviy-yondashuvdan voz kechildi⁵.

Asosiy tub o'zgarishlardan biri bu – inson huquqlarining qonunchilikda mustahkamlanishi bo'ldi. Jinoyat kodeksining ko'plab moddalarida inson sha'ni, qadr-qimmati va erkinligi asosiy qadriyat sifatida belgilandi. Sud-huquq amaliyotida esa aybsizlik prezumpsiyasi, adolatli sudlov va advokat himoyasi kabi tamoyillar qonuniy asos oldi.

Yana bir muhim o'zgarish – bu jazolashdan ko'ra, profilaktika va ijtimoiy reabilitatsiyaga yo'naltirilgan yondashuv edi. Jinoyat kodeksida ilk marotaba ozodlikdan mahrum qilishga alternativ jazo turlari – jarima, jamoat ishlari, majburiy ishlov – qonuniy tus oldi. Bu esa sud amaliyotining insonparvarlashuvi yo'lida muhim qadam bo'ldi⁶. 2001-yilda va keyingi yillarda Jinoyat kodeksiga bir necha marotaba o'zgartish va qo'shimchalar kiritilib, zamonaviy huquqiy ehtiyojlarga moslashtirib borildi. Xususan, 2019–2022-yillar oralig'ida O'zbekiston Prezidentining tashabbusi bilan sud-huquq sohasida keng ko'lamli islohotlar boshlangan bo'lib, bu jarayonda jinoyat qonunchiligi ham tubdan takomillashtirildi. Ayblanuvchilarning huquqlarini himoya qilish, protsessual adolat, jazoni ijtimoiy moslashtirish kabi tamoyillar kuchaytirildi.

2022-yil 14-oktabrda yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi loyihasi e'lon qilindi va 2024-yilda qabul qilindi. Bu yangi kodeksda jinoyatlarning tasnifi qayta ko'rib chiqilib, iqtisodiy jinoyatlar uchun jazolar liberallashtirildi, shaxsiy huquqlarga qarshi jinoyatlar uchun esa jazolar kuchaytirildi. Yangi kodeks xalqaro standartlarga yaqinlashtirilib, BMT va YeXHT tavsiyalari asosida shakllantirildi⁷.

Shuningdek, Jinoyat kodeksi inson savdosi, kiberjinoyatlar, terrorizm, korrupsiya kabi global tahdidlarga qarshi kurashishning zamonaviy vositalarini o'z ichiga oldi. Bu esa O'zbekiston jinoyat qonunchiligining nafaqat milliy, balki xalqaro huquqiy maydondagi integratsiyasini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Shu tariqa, mustaqillikdan keyingi jinoyat qonunchiligi rivojlanishi o'zining tarixiy ildizlaridan voz kechmagan holda, zamonaviy demokratik huquqiy davlat qurilishi yo'lidagi izchil islohotlarni aks ettiradi.

References:

Используемая литература:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Temur, Amir. Temur tuzuklari. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 1991.
2. Abdullayev, A.A. Islom huquqi asoslari. Toshkent: O'zbekiston Islom Akademiyasi, 2004.
3. O'zbekiston SSR Jinoyat kodeksi. Toshkent: O'zbekiston SSR Yuridik nashriyoti, 1960.
4. Fayzullayev, O. Sovet huquqi va totalitarizm. Toshkent: Adolat, 2000.

⁵ Qodirov, R. "O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi: tarixiy huquqiy tahlil." Yuridik fanlar jurnali, №4, 2017.

⁶ To'raqulov, M. "Jazolarning insonparvarlashuvi va sud tizimi islohotlari." Huquqiy davlat, №2, 2021.

⁷ O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi rasmiy ma'lumotlari, 2024.

5. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi (1995). Qonun hujjatlari to'plami, 1995-yil, №9, modda 135.
6. Rasulov, A. O'zbekiston jinoyat huquqi: umumiy qism. Toshkent: TDYU, 2018.
7. Karimov, M. Huquqiy islohotlar jarayoni: O'zbekiston tajribasi. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022.
8. To'raqulov, M. "Jazolarning insonparvarlashuvi va sud tizimi islohotlari." Huquqiy davlat, №2, 2021.
9. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi rasmiy ma'lumotlari, 2024.